

սակ խնդիրներէջ մէկն էլ այն է, թէ օգտուն է՞ և արդեօք խորհնացին Չննոր Գլխի անուշով ծանօթ աշխատութիւնից, թէ ոչ: Գիտե՞նք է որ Չննորի անուշան անգամ չենք հանդիպում: Երբեք տղա՛նոր պատմութիւնն մէջ: Սակայն ի հարկն այդ հանգամանքը դեռ իրականը չէ տալիս մեզ պնդելու՝ որ Կատորի եպիսկոպոսի, երկապիւղ թիւիը անմանօթ է եղել խորհնացուն: Մեր տարադուստրը հէշտուութեամբ իր լուռ ու հերկու ընադիրներէ բազաւտութիւնով, էթէ միայն ուշիկ կատարի թեղիք շտաբ Չննորի տէրտուր: Դրժքատարար այժմ է, երբ քննադատութիւնը իրաւամբ ոչ բողոքովն վաւերականն է համարում այդ աշխատութիւնը, մեզ մնում է միայն մասնաւորացն անել երկու տեղեւորի նմանութիւնը, առանց սակայն որ եւ եզրակացութիւն անելու:

Իր երկրորդ գրքի ՀԻ. գլխի մէջ՝ նախ քան Լուսաւորչի՝ լինելութեան, ժամոյն խոսելը՝ նորինացին հետեւեալ կանխարանութիւնն է անում: «Եւ աստ ասեմ՝ զայց զօրեւելի ծերայ՝ որ առեր, թէ է նորինաց ունիմ՝ սովորութիւն, որդի ի հօրէ աւելով՝ յիշատակ զուրացայ այսպիսի, որպէս Ուղմիտոյնայն յազապ Տրօքունը եւ Սինն կոչեցեալ լերինն:» Ո՞ր էր այդ օրեւելի ծերը, որի պատմութեան անգամութիւնը կամենում է մէջ բերել քերթողա՛նորը: Վստից ենթագրութիւնն յայտնում՝ թէ պատմիչը Սահակ Պարթեմի է ժամոյն է անհարկում: — Չգիտենք, բայց այդ խօսքերին անակնադէտ հետեւող հատուածը դառնում ենք եւ Չննորի գրքի մէջ՝ աննշան տարբերութեամբ:

Չննոր:

Խորհնաց:

Այդ մինչ ի Պարթեմի գիտեալ զայր Անակ Սարտաղ զատառ ի հանգիստ սուրբ առաքելոյն Թադէասի, առնէ զորոյն Գրեգորի յորմ թիւնանց լուսով որ եւ զնորին մշակութեանն եկից զկարծի: (Էջ 21, հրոր. 1832 թ.)

Այդ ի ընդհանր Անակայ ի գալտին Արտաղը, պատահէ սորա տեղի օթաբանն մտա զիրա քրդայ առաքելոյն: . . . եւ անց ասեմ զպրութիւնն մեր քրդի եւ մերի Լուսաւորչին: Վասն որոյ . . . զնորին եկից զնոցեւոր մշակութեանն պատմութիւնն: (Բ. 74)

Չննորի պատմութեան մէջ կայ նշանակեալ խորհնացուն: Նշյն գրքի Չ. գլխի մէծ մասը, որ՝ պատմիչն ասելով՝ քաղուած է «ի թղթնայն Արտիթեայ եպիսկոպոսի»:

Չննոր:

Խորհնաց:

Այլ մի որ կոչէր Բարգար ի նշանաւոր ազգէն Պարթեմի՝ եկալ զկնի Անակայ, եւ եկեալ մինչեւ Սարտաղ: Եւ անոր եկեալ զնոց պահպանել ի կոմանս Գաւորաց: Եւ եկեալ ի կետարա: Եւ առեալ իւր կնի ի հատաւորացն զանատանն ուրինն քալը անունն Եւթեալ: Եւ քեւն Սոփի: Եւ կեցեալ ամ մի ի կետարա, եւ գորանալ առ զկնին իւր Բարգարս այս, եւ զնոց ի Պարթեմ: Չորայ զհետ մտեալ Եւթեալայ, հասան ի գաւառն այրա-

Այր ոմն ի Պարթեմ ոչ ի փառնաց եւ յանձնակց, որում անունն էր Բարգար, գնացեալ անոր եւ եկեալ ի կոմանս Գաւորաց, պանդ զիտեցաւ ի կետարա: Եւ առեալ կնի ի հատաւորացն, որում անունն Սոփի կոչէր, քայրաւորացն մեծատան, որ Եւթեալայն յորդորել, գործաւ անդրէն զնալ յերկրի Պարթեմ հանդերձ Կատար: Չորայ զհետ հասեալ անորի նորա Եւթեալայ, համու զնալ արդիւր: Որոյ հանդիպեալ ծննդեանն մերայ Լուսաւորչին, ըստ պա-

րտեանն. Եւ զաղարեայ ի Վաղարշապատ քաղաքի, մասնէր Սոփի տանում մանկանն Գրեգորի, եւ իբրեւ զգայեակ համարակն անուշանք զմեր Լուսաւորչին: . . . իսկ Բարգար առեալ զկնի եւ զմանունն Գրեգոր, գնաց զկնի աներոյն իւրոյ Եւթեալայ յաշխարհն Կապագովկա: Եւ ոչ . . . իբրեւ եղև երկոտանանալայ, այլ որ անատաւածապաշտ որ կուէր Դաւիթ՝ առնաւտացուցանել զնա ընդ դստերն իւրում որ կոչէր Մարիամ, Արգ իբրեւ եղև նմա երկու որդի: . . . մայրն է մուս ի վանս կանանց, եւ կրտսերն գնաց զհետ Ճրգաւոր մի՝ որում անունն էր Դիւկիկոստը, իսկ անգրանիկն Մնաց առ գայեակն իւր, եւ յետոյ առնաւտացու: Եւ հայրն անցեալ գնաց առ Տրգաւոր զհայրս պարտն հատուցանել (Էջ 21—22):

տահմանն մտան ի ստիտու մանկանն, եւ ի հասանել աղբարն առեալ Եւթեալ գալար իւր եւ այլրն նորա հանգերձ մանկամբն ի կապագովկացեալ աշխարհն գաւառայոյ: . . . Բայց յարարուն հատակ հասեալ մանկանն, փեռաւ յայտնյանն հատաւորացեալ ոմն պր, որում անունն էր Դաւիթ, ի զուտար իւր Մարիամ, որ յետ երկից ամաց երկուց որդեց լինելոյ, . . . Մարիամ հանգերձ մանկանը կրտսերաւ ի վանս կանանց անկեալ կրտսեալորիւր, որոյ յարաւուն հասեալ մանկանն, զհետ երեքոյ միայնաւոր մի, որում անունն էր Դիւկիկոստը: . . . իսկ անգրանիկն առ գայեակն մեռեալ, որ ապա աշխարհաւ փառեալ առնաւտացու: Բայց հայրն նոցին Գրեգոր անցեալ գնաց առ Տրգաւոր զհայրս պարտն հատուցանել (Բ. 80):

Սրիւնում ենք, եզրակացութիւն անել երկու ընադիրներէ այն անկայանի նմանութիւնից՝ մենք վաղարձամ ենք համարում, եւ այս նկատողութիւնով կամեցանք միայն մի նոր նիւթ տալ Չննորի եւ խորհնացու ուսումնասիրութեան համար:

Վիկննա

Ս. Ս.

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ՆԵՇՈՒՄՆԵՐԻ ԱԶԳԱՐՈՒՄԻ ՈՒՅԵՆԵՐԸ

Սադրի նախընթաց շրջաններուն մէջ՝ Նեշումի հատուածը Լայոյց դատաստանագրոյն վրայ փրօթ. Գլուրի գրած իրաւագիտական հմտակց յօդուածը թարգմանութեամբ ծանօթացուցինք, որ եւ հաճութիւն գտաւ ազգայիններէ:

Ինչպէս նոյն յօդուածոյն մէջ յիշատակուած է, նոյն դատաստանագրոյն լատին թարգմանութիւնն 1862ին փրօթ. Պրիւրի հրատարակած էր: Այս հրատարակութենէն յառաջ յիշեալ ուսուցչապետն Նեշատանի ազգայնոց Նեշաց թագաւորներէն ընդունած վաւերագիրներէն (Urkunden) տեղութեան դիւանատանն եւ գրատանց մէջ գտնելով՝ ուսումնասիրած է, եւ նոյն առթիւ Նեշատանի Լայոյցեաց վրայ չորս յօդուած հրատարակած է 1857ին Վիեննայի Wiener-Zeitung օրագրոյն յաւելուածներուն մէջ, որ կը կոչուի՝ Österreichische Blätter für Literatur und Kunst, Beilage zur Österreich.-kais.

Յետ 1888, էջ 174, 189, 222. 1889, էջ 9, 43, 62:

Wiener-Zeitung, 1857, (NNº. 28, 33, 37, 39. S. 217.—307.)

Առաջին երկու յօդուածներն (NNº. 28, 33) լին անպատմական եւ իրաւագիտական պնդւիտի վաւերական տեղեկութիւններով, որոնք մեր ուսումնականաց կրեալք ըսել՝ յղորդվին անձնօթ են: Վերջին երկու յօդուածներն (NNº. 37, 39) յիշեալ գատատմագրոյն լուծում են: Որովհետեւ այն կարեւոր յօդուածներն քաղաքական թերթի մը ուսումնական յաւելումներուն մէջ գրուած են, այս օրս ոչ միայն գրաւաճառաց քով գտնել անկարելի է, այլ եւ ոչ մեծ համալսարաններու գրատուններն: Առաջին երկու յօդուածներն, որ պատմական մեծ արժեք ունին, հոս ամբողջ թարգմանութեամբ կը դնենք, մեր կողմանէ ինչ ինչ տեղեկութիւններ աւելցնելով: Վերջին երկուքն զանց կ'առնենք, քանզի զի Գոլէրի վերլուծեալ յօդուածն, որ մեր ընթերցողաց ծանօթ է, շատ քիչ տարբերք: Ննչպէս Գոլէրի, նշոյպէս Պիշոֆի ամբողջ յօդուածներնոր տեղեկութիւններով զատ ալ կը հրատարակուի: Պիշոֆի այս երկու յօդուածներուն կը յարկուի Ուֆֆերմիւսի ՚Ի չնայելով լինանք, որ տակաւին անձնօթ տեղեկութիւններ պիտի տայ նոյն ազգայնոց անցնալէն եւ ներկայն պիտի ծանօթացնէ:

Հ. Գ. Գ.

1.

Ի՞նչ եւ Աւստրիական տաւառի իրաւունց ժողովոյն համար Լեմպերկ քաղաքային դիւանին դիմած էի (որուն թղթաւաթիւն առած էի վարչական խորհրդական եւ քաղաքապետ R. v. Höpfingen-Bergendorff ամենայնշնորհալուծեամբ) զայն հոն Լեմպերկի Հայոց յարաբերութեանց մասին վաւերագրերու (Urkunden) մեծ քանակութիւն մը, որոնց մէջն ամառանգ Սիկիլմանտ Ան մէկ վճիռն իմ մտադրութիւնս վերջին տաւառին դրուեց: Այս վճիռն, որ քաղաքին վարչայն եւ Հայոց մէջ եղած իրաւանց խնդրոյ մ'առած ի 1523ին տրուած էր, ի մէջ այլոց նաեւ միտ գնելու տար՝ որ Հայոց իրաւունքն թագաւորին հրամանաւ հայերէնէ լատիներէն թարգմանուած է, եւ յետոյ բաական ուղղութիւններէ եւ փոփոխութիւններէ ետեւ՝ թագաւորէն հաստատուած է: Ասել գրգռուցայ նոյն իրաւունքը փնտռել, մանաւանդ որ Լեմպերկի Հայոց երբեմն սեպհական

իրաւունք ունենալուն վրայ յիշատակութիւններ կարգադրած էի: Եւ արեւմտեք հետաքրքրութեամբ փնտաւան շուտով գտայ նոյն դիւանին մէջ, որ մեծաւ մասամբ կարգի գրուած է: Թիւեւ կրնամ ուրախանալ, որ այս շատ կարճանէ նշանակալից գատատմագրոյն հրատարակել պիտի կարենամ, կ'ուզեմ՝ սակայն առ այժմ՝ իմ միշտեւ յայտմ'ը բաժնի խաղաղութեանցս արդիւնքն հոն եւ համառօտ կերպով ծանուցանելով՝ նպաստել նոյն արդիւնքն ամբողջալեւելու եւ ուղեւոր, եւ կամ նոր ծանօթութիւններ տալու՝ որոնք կրնան իրն աւելի կատարելագործել:

Երբ Լեւոն թագաւորն Գաղիկոյ Գ Լեմպերկ քաղաքին գերմանական իրաւունք շնորհեց ժոյգ արուն մէջերը, Հայք արդէն հոն իր բնակիչն, եւ այն՝ — որ անտարակոյնս լին է, — արդէն երկուսն ժամանակ վերէ, քաղաքային դիւանին ըսնի մը հնագոյն վաւերագրիները կը յիշէին՝ Հայոց բաղանիք, վաւերագրով հաստատուեալ տաւառական խնդիրներ, ինչպէս նաեւ զայն՝ թէ Լեւոն նոյն իսկ Գաղիկոյն ժամանակ հաստատուն կաւուածներ, նշանաւոր պաշտօններ եւ նոյն իսկ քաղաքին մէջ տներ ունէին: Ինչն Գաղիկոյն Գրիգոր Հայ եղբիւնորոյն իշխանութիւն տուաւ իւր ամենա Լեմպերկի հաստատելու, եւ հոն իւր իրաւանց ու կրօնին եւ Հայոց սովորութեանց ու կարգին համեմատ արեւելու: Իսկ 1379ին Եղիսարէթ թագաւորն հոն տուած մէկ արտոնագրին մէջ, զոր յաջորդաբար Լուգովիկոս թագաւորն եւ 1387ին Վլասիարէթ եւ Երզնկայի վերահին հաստատեցին, եւ որ Հայոց Գաղիկոյն թագաւորն ի վեր ունեցած հին կարգայն ու սովորութեանց, իրաւանց եւ օգուտն մէջ պահեց, Հայք արդէն իբրեւ հաստատութիւն մը կ'երեւան, որ ունի սեպհական Վոյշթ, եղբիւնպետներ, քահանայներ եւ կենդեցիներ:

Բայց իրենց գիրքն հաղիւ Գաղիկոյն Գնն սկսեալ եւ հետզհետէ իրաւագիտորէն որոյ եւ պաշտպանեալ եղաւ: Չունէին հիմնարկութիւն մ'ընելու կամ վարձելու արտօնութիւն, ինչպէս իրենց յետոյ իրաւաբանական վէճի մը ժամանակ յայտնապէս երգման հաստատեցին, եւ հնագոյն արտօնութեան մը չբողբեցին: Եւ նոյն իսկ նշեալ ստեղծ թագաւորն եւ Լուգովիկոս ու Վլասիարէթ թագաւորաց տուած յիշեալ արտօնութիւններուն՝

¹ Եւ իրք 1862ին հրատարակեւ է, ինչպէս յիշեցինք:

² Հայոց Լեւոնտան Գաղիկոյն Գնն Եւ Ման. Wiadomosci o Ormianach w Polsce, z Bibl. nauk. Zakładu Ossolinsk. 1842. I. II. — E. Ritter, Erdkunde X, 3. S. 594. — Թոյնիսի զիրք՝ Ճնոգրագրութիւնն ի Լեւոնտան, չնցոյց ըստոր ձեռք բերել:

³ Այս արտօնութիւնը տես՝ Naruszewicz, Hystoria narodu polsk. VI. 186. — Յն նաեւ Barcz, Zywoty slawnych Ormian, Lwow, 1856, S. 123. — Bibl. nauk. Zaklad. Ossol. I, c. I. 80.

⁴ Հայք տակաւին Լեմպերկի հաստատուած ժոյգ արուն մէջն Գաղիկոյն Գնն ունէին տաւառական Սեպհական Ուշթայ իր ամենակարգութեան մէջ եւ նաեւ բրիլիէկայ թագաւորաց Լեւոն զգաւաւորան աւելել, միշտ զի կարող եւ զմահապաշտուն մեռացնել: Գաղիկոյն կամ թոյլտուութեան Լեւոն (Ուշթայ նոյնայ) իսկ Լեմպերկի Հայոց ամբոսանաւ կենդեցի ինչ փոխութիւնն տարաբեւ 1863ին, եւ առաքին Ըրեքեղեկապետ եղաւ Բեւհաննես Ա. 1365ին:

Եւ թ.

⁵ Թորք. Պիշոֆի ունի վաւերագրեր ժամանակագրական կարգի հրատարակեւ է այս գիրքագր. Urkunden zur Geschichte der Armenier in Lemberg, v. Dr. Ferd. Biehoff, Wien, 1864. Այս հրատարակութիւնը կը բովանդակէ 69 թագաւորական վաւերագրի լատին լեզուաւ, որոնք 1377—1736 տրուած են Լեւոնտանի Հայոց թագաւորին եւ իրաւաւորական ինչորոշներուն առթիւ: Ասել զատ կան որոշ վաւերագրեր ալ, որոնք Պիշոֆ զուտ թողած է, կամ որոշներն ժամանակն անհայտ եւ զիջող համար, եւ կամ զուտ կրօնական ինչորոշ առթիւ տրուած են: Եւ թ.

մանրամասն որոշելու իրաւունքներ կամ արտօնութիւններ չունեցան. այլ՝ ինչ որ իրապէս կը գործադրուէ՝ այն արտօնութիւնը լինող համարն էր իբրեւ օրինակ հաստատուելու ծանոթեցան: Հաջիւն ժողովներ ետեւ. ջանի մը թմանկային արտօնադրեր ընդունեցան, որոնք ստուգելի մեծապէս նպաստեցին այն քարտուղիութեան եւ Նարտաթիւթեան, որով նոյն իսկ թագաւորաց՝ իրենց ընդառագիտութեամբն էր առեւտրական յարաբերութիւններովն՝ յաճախ մեծ ծառայութիւններ մատուցեցին իրենց համար, որոնց նախնիքն ըստ վկայութեան Հերոգուստայ հեռաւոր երկիրներ տառուոր կ'ընէին, անտարակոյս ամենին պատուականն էր տրուելովեան ամեն մասին մէջ առուստեր ընելու հրամանն, զոր իրենց սուսա 1402ին Վլաստիլու Բ թագաւորն, որպէս զի զերենը միայն արեւ այն կողմերն համար, զոր կրեցին Թաւթարսանի հետ առեւտրական յարաբերութեան՝ պատմական յիշատակաւ ընդհատուղին Գաղղիոյ Գ թագաւորն 1462ին այս կողմեր արտօնութիւնն հաստատեց եւ ընդարձակեց այն պատուական յարեւուածով՝ որ Հայք կարենան ծովէ կամ օտար երկիրներէ բերած ամեն պարանքն ու իրենք՝ տերութեան ուրիշ ընտելաց պէտ տալանդով, կշտով եւ կանգնով ինչպէս ամբարձրելն էր, ամեն քաղաքացի՝ շուկայից եւ տերութեան ուրիշ տեղերուն մէջ ծախել: Արիւս տարի ետքը թագաւորը նորոգ հաստատեց իրենց իրաւունքն, եւ 1486ին իրաւունք սուսա՝ 1476ին արուած վնասադրին հաստատութիւնն ապուռ ամբիւ, զոր վերջէն, յառաջ պիտի բերեն, ամեն անհատ զինի լեւզերի մէջ ծախելու: Ի վերջոյ յիշենք Սկիպիմաւոյ Ա թամանակն ի վեր իրենց մարտն ապստըլլալով, զոր 1505ին սուսա իրենց՝ Ալեքսանդր թագաւորն այն ամեն վնասաւց համար, որոնք սովորական դրամին 30 վնամանակնէն (Schock) աւելի կ'արժեքէ, բայց պարտաւորեց՝ որ ի վաղուց արուած տարեկան 18 վնամանակնէն դաս՝ 12 վնամանակն ալ ամեն տարի թագաւորին հատուցանէ:

Բայց Հայոց արտօնութիւններն, որ յաճախ հաստատուեցան եւ նորեր ալ արուեցան, ունէին նաեւ իրենց յոռի կողմեր, այսինքն՝ քաղաքին հասարակութիւնն ասով սկսաւ նախանձիլ եւ հոգաւ, որ մի գուցէ Հայոց յառաջդիմութիւնն իրեն շահ չհաղկեցնէ եւ փրէք վնասագի մէջ զնէ. Այս միջոցին քաղաքն ալ շատ նշանաւոր ապստուր ինքնն էր. իրաւունքներ ընդունեցաւ, որոնք ըստ մասին Հայոց իրաւանց հետ յարասն չլինան մէջ էին: Այս երկակողմանի յարաբերութիւնը հետզհետէ աւելի որոշուեցան եւ ճիշդ սահմանաօրէնացան. եւ այս պատճառաւ՝ նոյն իրաւանց ամեն բռնաբարքութիւնն աւելի գիշարու եւ դրտար կը զգայուէր: Բաց ասկէ՝ կրօնի, իրաւանց, ընդւիթ, սովորութեանց եւ կորագոյց տարբերութիւնն անպատու աղբիւր մըն էր երկակողմանի գրգռութեան եւ թշնամութեան: Ուստի զարմանալի չէ՝ որ երկու հասարակութեանց մէջ միշտ կ'աւ կ'ու կար:

Ասոր առիթներէն մին էր անտարակոյս այն թագաւորական արտօնագիրն, որով առանձնական

Հայու մը իրաւունք կը արուէր ընտանեաց հանդերձ հայ իրաւունքն ելլել եւ անցնիլ գերմանական իրաւանց, զոր ունէր լեւզերի քաղաքն, կարելի չէ ճիշդ ըսել, որ արգելք այս անցմանը (զոր արտօն 1427ին ետեւ կ'ընտել վաւերագրերէ յուշենք:) միայն այն առաւելութեանց համար կ'ըլլային, զոր կու տար գերմանական իրաւունքն իշտանական է որ քաղաքացեաց կամ քաղաքին հասարակութեանը Հայոց սուսած նեղութիւնն առ այն մղած ըլլան: Եւ ստոյգ է՝ որ այդպիսեաց թիւն համեմատաբար մեծ էր: Այս անցմանը երկու կողմէն ալ փնտսուր էին: Այսպիսիք քաղաքացեաց հաճող չէին. վասն զի ասով Հայք քաղաքին իրաւունքը կը վայելէին եւ քաղաքացեաց հատար իրաւունքներ կ'ունեային, զոր քաղաքացիք իրենց տալ երբեք չէին ուզեր: Ետեւ Հայոց փնտսուր էին. վասն զի ասով հայ հասարակութիւնը կը նստալէր եւ անդամներ մէջ երկպառակութիւն կ'երմանուէր, այնու որ գերմանական իրաւանց տակ մտնողը կ'ազատէր հայ հասարակութեան բնութիւնն եւ պարտաւորութիւններէն: Այս վերջնայն, որ նաեւ թագաւորական շահուն փնտսուր անպատեհ հուշիւն մըն էր, առջեւն առնուլ ուզէց Վլաստիլու Գին 1440ին սուսած վճիռն, որով այն ամեն Հայք՝ որ Հայոց կրօնն ունէին, պարտական էին հաւասարապէս իրենց ստացուածոց աստիճանին համեմատ թագաւորին դրուած պարտաւորութիւններ կատարել, եւ ի մասնաւորի սպառնացու թագաւորն, որ գերմանական իրաւանց անցած եւ յապաղային անցնելի բազմաթիւ Հայք թագաւորին աչքէն կ'իյրան, կ'եղէ այն հրամանը չեն կատարէր: Այս վճիռն քիչ մ'ետքը թագաւորն իւր նախորդին՝ Վլաստիլուին 1434ին սուսած մէկ արտօնութիւնն հաստատեց, որ նոյնպէս ազգու վկայութիւն մը կու տայ թէ Հայք նաեւ իրենց իրենց մէջ խափուլութեան մէջ էին: Թագաւորն ուղղուց իրենց ի վաղուց մինչեւ յայժմամ գործադրեալ իրաւունքներն ու սովորութիւններն ամրացնել, արգելեց՝ որ կերպով մը չընձարարուի իրենց իրաւունքն մահաւան ժաման իրենց կամայ վերջին տրամադրութեան մասին, եւ հայ Վլայթին խառնութեամբ պատուիրենց՝ որ այս իրաւանց բնաւ արգելք չդրուի եւ կամ այս կամայ գործադրութիւնն չխափանուի: Այս արգելքն ուղղակի Հայոց սովորած էր, եւ ասանէն մէջ Վլայթին արուած յորգորն ենթադրել կու տայ, որ ինքն ալ իւր պարտուց կատարմանն սովորել կը զննուէր: Գրեթէ միեւնոյն ժամանակ քաղաքացեաց եւ Հայոց մէջ ծագած ուրիշ վեճ մը, որ նոյնպէս թագաւորին առջեւ ելած էր, Վլաստիլուին 1444ին սուսած մէկ վճիռը կը ծառուցանէ մեքի: Վլայթը կ'ամբաստանէր երկու մաս վնասաւնցներու իրաւանց բռնաբարքութիւնն, որոնք քաղաքին մէջ ի վաղուց հաստատուած էին, եւ ասանց ու Վլայթութեան եկամտէն՝ ինքն Վլայթը թագաւորին տարեկան որոշ տուրք մը, այն է՝ անգարական դրամի 18 վնամանակն (Schock) կը հաստատանէր: Թագաւորն պաշտպանեց Վլայթին մամաճառանոցի իրաւունքն, ինչպէս նաեւ աս հատարակ Հայոց մինչեւ այն ասան ունեցած իրաւ

¹ Bibl. nauk. I, 81:

ունենան ու սովորութիւններն՝ որոշողագրի խօսքերով, կէտերով ու յօդաւանդներով վերտնի հաստատեց. եւ կուսակալաց ու Լեմպերկի հիւպատոսաց հրամայեց՝ որ հայ Վլայթին մտափառաւոր ունենալու եւ հոն միայն ծախելու իրաւունքն, ինչպէս նաեւ Հայոց հին իրաւունքներն ու ապա թուրք իւրեաներն անարտա պահելու, եւ անոնց ամեն բանարարութենէն զտուչացուի:

Թեւեւ թագաւորն այսպիսի արամագրութիւններ քրաւ, սակայն Հայոց եւ քաղաքացեաց յարաբերութիւններն չխաղաղեցան: Դա մանաւանդ չիլի մ'աղքե իրաւարանական մեծ կուս մը ծագեցաւ, որ երկայն ամենէ վեր էր խմբեր, կուսն Հայոց բուն մեծ բարեացն՝ այսինքն սեպհական աւանդին վրայ էր, որ եւ երկու զարեւուի տեսեց:

Քաղաքային գիւտի վաւերագիրներէն եւ գրերէն կարելի չէ իմանալ այն իրաւարանական վեճին առաջին պատճառն. սակայն յաջորդ դէպքն կ'երեւայ թէ ասոր հետ յարաբերութիւն ունի: Յամբն 1460 Լեմպերկի հիւպատոսներն, քաղաքացիք եւ ամբողջ հասարակութիւնն Գազիմիր Գ թագաւորին խնդիրը մը ներկայացուցին, որ թագաւորն հաճի վերտնի հաստատել Գազիմիր Գ-ի արտոնութիւնն, զոր նաեւ Վլասիլզաւ (R) մեծ կնքով հաստատած էր: Գազիմիր Գ այն խնդիրը լսեց եւ հաստատեց այն արտոնութիւնն՝ որով Գազիմիր Գ 1356ին Լեմպերկ քաղաքին եւ բնակչացը գերմանական իրաւունքը կը շնորհէր, որ սովորաբար Մակեդոնացիներէն ելածներէ կը կուրի, ուսելնական իրաւունքն ու սովորութիւններն երբ բաւարար, քաղաքն ու բնակիչքը պարտական կամ սերունդ, բերդակառնելու, դատարարաց, երկրորդական զատարարաց, զօրադիւտն եւ անոնց ամէն պարտաւորելու իրաւարանութենէն եւ իշխանութենէն կ'ազատէր: Նոյնպէս որ ոչ ծանր եւ ոչ թեթեւ յանցանաց համար անոնց առկէ պատասխանատու ըլլալ կամ պատիժ տրուելու պարտական էին: Քաղաքացիք միայն իրենց սեպհական Վլայթին առջեւ պիտի ելլէին, իսկ ամբողջ միայն թագաւորին պատասխանատու էր, եւ այն՝ գերմանական իրաւանց համեմատ, եթէ թագաւորն կնքաւ թագաւորական թիղթով մը զինք կանխէր: Քաղաքին Վլայթն յանցանքի իրաց եւ ուրիշ զիպաց մէջ լիւրի իշխանութիւն ունէր գաւառու, որդէլու, պատժելու, ուղղելու, կշռաբերելու եւ դատապարտելու, ինչպէս որ գերմանական իրաւունքը կը պահանջէր: Թեւեւ բովանդակ քաղաքին եւ ամեն բնակչացն ու հոն գտնուողներուն Մակեդոնացիական իրաւունքը չնորհեցաւ, ուսկայն թագաւորն քաղաքին մէջ բնակող ազգաց, այն է՝ Հայոց, Ռուսներէն եւ Սարակներէն, Հրեայն եւ այլն առանձինն շնորհեց՝ որ անոնց սեպհական իրաւանց զործարարութեան արեւելք չըլլուի, այլ ամենիս ալ իրաւունք ունենան՝ թէ իրենք իրենց եւ թէ ուրիշին հետ ունեցած ամէն իրաւարանական խնդրոց մէջ քաղաքին Վլայթին առկէ Մակեդոնացիական իրաւունքը գործածելու: Եթէ այս իրաւունքն չէն ուղեր գործածել, այն ամեն իրենց գէժն եղած իրենէն ամբաստանութիւն իրենց հաճախ առկէ իրենց սեպհական իրաւանց համեմատ՝ բայց քաղաքին

Վլայթին նախագահութեամբ՝ ընտրի եւ որոշուի:

Հետ արարակուսական է՝ որ այս արտոնագիրն, որ նաեւ քանի մ'ուրիշ որոշումներ կը բաւանդակէ՝ արեւ Հայոց վիճակին հետ յարաբերութիւն մը չունին, իրաւ Գազիմիր Գ թագաւորին ըլլայ՝ իսկ նոյնին թէ Վլասիլզաւ թագաւորն եւ թագաւորաց հաստատութիւնն հետեւ անգամ չի գտնուի: Բայց Գազիմիր Գ-ի հաստատելն անտարակուսելի է, նոյնպէս այն՝ թէ Հայք մինչեւ այս հաստատութիւնն՝ քաղաքին Վլայթին հետ չունէին այն յարաբերութիւնն՝ որ այս հաստատելու արտոնագրին համապատասխանէ: Ըստ այսմ, միշտ եւ ամեն իրաւարանական խնդիր որ առեան պիտի ելլէր, քաղաքին Վլայթին առջեւ կը բնուէր, թէեւ մէկն հայ կամ գերմանական իրաւունքն ունենար: Իսկ Հայք իրենց Վլայթն ունէին, որ հայ Աւագանչին հետ զատի կը նստէր, եւ Հայոց վրայ ըստ հայ իրաւանց գրեթէ անկողար իրաւարանութիւնն կ'զօր զ գնէր, եւ ոչ մէկ կողմանէ քաղաքին Վլայթին ստորակարգուլ էր: Յայտնի է որ այս յարաբերութիւնն չէր կրնար երկար տեսնել՝ երբ այն արտոնութիւնն կը ծանշուէր եւ անոր զօրութիւնն կը տրուէր: Քաղաքացեաց՝ այս յարաբերութեանց ի վաղուց ընդգէժ չըստնայր բաւական գորուր նեցուկ է այն կործնեաց, թէ Գազիմիր Գ-ին համարուած արտոնութիւնն հազիւ նոյն ամեն հաստատութիւնն առնելու համար ի մէջ բերուած էր: Սակայն նոյն իսկ այս առթիւ՝ հին անխառնակ խմբին անմիջական շօշուկեցաւ: Հայք գրեթէ միեւնոյն ժամանակ նոյն հաստատութեան հետ ընդանեցան իրենց արտոնութեանց հաստատութիւնն ի մեծա Գազիմիր Գ-ի, որ այնչափ աւելի մտադրական անարժանի է, որ գրեթէ ամեն արտոնութիւնը սեպհական հայ Վլայթնութեան մը գոյութիւնը կ'ընդունին: Այսպէս հաստատեց թագաւորն 1460ին բաց ի Վլասիլզաւ թագաւորին 1440ին տուած վճուէն՝ որ Հայոց հաւասարակցեալ տուրք վճարելու պարտաւորին վրայ է, նաեւ նոյնին 1444ին վճարու, որ հայ Վլայթին մտափառագործի մասին ունեցած վճիւն վրայ է, եւ բաց ամացմէ՝ նաեւ 1434ին տրուած արտոնութիւնն՝ որ Հայոց կտակելու ի վաղուց հետեւ ունեցած իրաւանց վրայ է, եւ վերջապէս նաեւ 1400ին թագաւորին եւ եղեալներէ թագաւոր հայն արտոնութեանց հաստատութիւններն, զոր տուած էր Վլասիլզաւ թագաւորն յաւի 1387, Յաջորդ 1462 տարին տրուեցաւ, ինչպէս յառաջ յիշեցինք, 1402ին տրուած անտարական արտոնութեան հաստատութիւնն ու ընդարձակուի: Այս 1462ին Գազիմիր Գ թագաւորն տրուած պատաւութեան թուղթ մը կայ, որ չի մննուիր, եւ

¹ Յետ այս արտոնութիւնն՝ 1480ի հաստա. 86ն Հաւանա՝ տպագրեալ Österreich. Staatsrecht u. Privi. եր. 72. Zubrzejki, Kronica miasta, Lwow, S. 488. — 1356ի արտոնութիւնն՝ առանց հաստատողական յաւերածոյն կը գտնուի քաղաքային մասնին մէջ թ. 1061 եւ Լեմպերկի հիւպատոսաց ընդդէմութեան (Transsumpt) մը մէջ, անթուական եւ յարաբերուլ: Քաղաքային մասնին ընդդէմութիւնը հաստատել արտոնագրին իտեղերէն թէ մը կը տարբերի:

² Zubrzejki, անդ, եր. 86-1

թէ իրք թագաւորն տրուած է. այս թուղթն կը գտնուի թագաւորական գիւմարներէն 1593ին ընդօրինակեալ գիւմարնաւ թղթի մը մէջ, որ եւ կընուած է, կը գտնուի քաղաքային դրդի մը մէջ թ. 1061 հին ընդօրինակութիւնը, եւ նաեւ ժէ գարուն իշխերն թագմանութիւնը, որ Օսմանիյի իշխանին ազգային մասնաւորարանին գրապետին՝ Գոն Պիեւլիդիի քովն է, որուն վրայ յետոյ պիտի խօսինք։ Այս վաւերագրոյն համեմատ՝ բիւստիսոն հայ Վլայթի թագաւորն հաստատուած արտօնագիրը ձեռքէ առած՝ թագաւորին ներկայացուաւ եւ ծանոյց, որ Հայք իրենց այս իրաւանց եւ ազատութեան վայելման մէջ թէ ի քաղաքին եւ թէ ուրիշը շատ կը նեղուին եւ կը բռնաբարուն։ Այս պատճառաւ կը խնդրէ, որ թագաւորն հաճի որոնք եւ քաղաքին մէջ բնակող ամեն Հայերն գերմանական քաղաքային իրաւանց տակ առնուլ։ Թագաւորն այս խնդիրը մերժեց, եւ իւր շահերուն օգտաւորագրոյն համարեցաւ Հայոց արտօնութիւններն, իրաւունքներն ու ազատութիւններն հաստատուն պահել, եւ զՎլայթն ու Հայերն տերութեան ամեն պաշտօնատեղք որեւէ իրաւաբանութիւնէն եւ իշխանութիւնէն ազատ կացուցանել։ Այնպէս որ անոնցմէ եւ ո՞ր մէկուն առջեւ ծանր կամ թեթեւ իրաւարանական խնդրոյ կամ անկարգութեանց մէջ պարտական ըլլան պատասխան տալ կամ պատիժ կրել։ Միտինք արեւել Վլայթն ու առջեւ պարտական էին գաւառիկ, իսկ խորհրդ միայն հայ իրաւանց համեմատ ամբաստանողին պատասխանել պարտական էր։ Եթէ մէկն իրաւաբանական խնդիր մ'ունենար Հայոս ու մը Հայոս, կենար միայն անոր Վլայթին եւ ատենին մէջ խնդիր յարուցանել, եւ ըստ այսմ պարտական էին վարուիլ ի մասնորոշ Վլայթն, հիււրաստաց, քաղաքացիք եւ ամեն բնակիչ լեմպերին։ Գարձեալ կը սահմանէ թագաւորն, — ծիշա մշտաթիլուս թագաւորին 1440ին վճռոյն պէս, — որ Հայոց կրօնն ունեցող ամեն Հայք, օրնոցմէ շատերն գերմանական իրաւանց անցած էին, իրենց ստացուածոյն համեմատ իրենց վրայ գրուած հարկն ու հանգանարութիւնքն հաւասարապէս պիտի տային։ Այս ազատութեան թղթով Հայք ինքնօրինութիւն մը կը ստանային, որուն հասնիկ ի սրտէ կը բաղկային, իսկ տակալ քոլորովին հակառակ կըլլար այն վիճակին, որ իրենց որոշուեցաւ 1460ի հանգանարութեան որոշմամբ կամար։ Բոլոր տարի երբեք չհասան, որովհետեւ անէն ի վեր այս արտօնութիւնն միշտ ծանցուեցաւ եւ հաստատուն պահուեցաւ։ Ուրիշն այս ազատութեան թուղթն այնչափ աւելի չէին ու բան էր համարելու է, որչափ որ տեղ մ'ալ յիշատակութիւնը չկայ՝ թէ Հայք փորձած ըլլան նոյնը գործարկել տալ, զոր ստուգիւ զանց չէին առնել այս ժամանակ քաղաքացեաց հետ ունեցած վեճերու առթիւ, եթէ այն ստուգիւ թագաւորն արուած ըլլար։

Այս վեճի մասին թագաւորական հնագոյն սրբույն, որ մեր ձեռքն հասած է, է 1469ին, Նոր-Արիսկէն ետեւ Բշ. օրն, (11 Ապր.) թէ եւ բնա-

գիրը չկայ, բայց վաւերանութեան վրայ կարծեմք չի կրնար տարակուսուիլ։ Հայք կը հաստատենին՝ որ իրաւաբանական ամեն խնդրոյ մէջ միայն իրենց Վլայթն կրնան դատուիլ, ասոր հակառակ քաղաքին հիւպատոսներն կը հաստատենին թէ լեմպերիկ Վլայթն Հայոց դատը պիտի վճռէ։ Ասոր վրայ թագաւորն սահմանեց, որ Հայոց իրաւարանական իրնդիրներուն մէջ լեմպերիկ քաղաքային Վլայթն շատ մը հայ Աւագանիներու հետ զատ պիտի ընէ եւ ըստ ամենայն անոնց կարծեաց եւ համարման համեմատ վճիռը պիտի տայ։ Պատժոյ զգամ, եթէ խնդիր տեղայի Հայոց մէջ է, Հայոց Վլայթին, իսկ եթէ պոնդուստ Հայոց կամ ուրիշ անհայն մէջ է, լեմպերիկ Վլայթին պիտի վճարուի։ Վերջապէս սահմանեցաւ նաեւ, որ ամեն Հայք թէ քաղաքին մէջ եւ թէ գուրն՝ պարտական են հանաւցուլ։ Հայք կը արտիջեն, որ յիշեալ թագաւորական վճռոյն քանի որ որոշումներն չեն կրնար պահուիլ, եւ թագաւորն նոյն տարի Համան եւ Բուլա տեղացող տօնէն առաջ ուրիշով օրը վճիռ մը հանեց, որով հրամայեց առջինն հաստատուն պահել. բայց անէն որոշեց, որ բանով թէ ետեց եւ արեւան խնդրոյ մէջ քաղաքին Վլայթը միայն, եւ ոչ Հայերն՝ պիտի դատեն, եւ թէ՛ Վլայթն բայ ի յանցանաց եւ պատժական իրերէն եւ այն գեպքերէն, զորոնք Հայք ինքնին քաղաքին Վլայթին եւ անոր Աւագանոյն վերաբերեալ կը ծաննային, Հայոս մը վրայ առանց հայ Աւագանոյն՝ ամենեւին վճիռ մը պիտի չտայ։ Եթէ Հայ մամբաստանաւ յանցանք մը համար, խնդիր քաղաքին Վլայթին պիտի յանձնուի, եւ տակից Հայ Աւագանին հետ պիտի գտատէ եւ բանտարկէ։ Եթէ այլպիսի Հայոս մը դատապարտութիւն չէր վրայ հասնելով արգելուի, այն տանն Վլայթն նոյնն արձադատողին ծախքին խիստ հակադրութեան տակ մննէ։ Եւ այնպէս որ պիտի պահէ, եւ նոյն օրն հայ Աւագանոյն հետ պիտի դատէ։ Եթէ մ'ալ թէ ու հայ Աւագանին շփարանելով, խնդիրը թագաւորին որոշման թողուլ հարկ ըլլայ, նոյնը միայն երկաթողմանի հաստատութեամբ եւ երկու կողման կընտը պիտի ընէ։ Եւ թագաւորն եկած որոշումն երկու կողման ներկայութեամբ պիտի բացուի եւ կարգադրուի։ . . .

Բայց այս որոշումն ալ չկրցաւ խաղաղութիւն հաստատել. վառն դի գոյնէն ամեն նախագաւառութիւն նոր տարակոյններու եւ անորոշութեանց պատճառաւ եղաւ։ Քանի որ Գաղիքը Դ թագաւորը կ'աղեր, պատանայեալ գրամական պատիժն կրցաւ, որիմա կողմնակցութիւնները նոր յարակուսէ եւ կընքնէ։ Թեքեւս 1486ին այս վճռոյն հաստատուելուն առթիւ՝ Հայոց արուած գինետուն բանալու իրաւունքն եւ յետոյ մնացէ ազատ կացուցուին զիրենք աւելի խաղաղեց։ Սակայն արդէն Սիկիզմունտ Ա թագաւորին ժամանակ հին վեճը զարձակ բորբեցեալ, եւ այն՝ յառաջորդէն աւելի աստիկութեամբ, Գաղիքը Դ-ի 1461ին հաստատուութեան երկու արտօնութիւններն եւ 1505ին Աղեքսանդր թագաւորն մնացի ազատութեան

որոշման թագաւորական հաստատութիւնն ընդունելէն ետեւ: Թագաւորն հրամայեց որ վիճող երկու կողմանք իրենց փաստերուն ու վկայագիրներուն իւր եւ խորհրդակցանացն առջեւ ելլեն: Եւ իրերը ընծուելէն ետեւ՝ մեծ պահանջ երբորդ կիւրախէին նախորդ շարքէթ օրն, 1510ին, Բեգերհայնի ընդհանուր ժողովոյն մէջ հետեւեալ որոշումը տուաւ: «Որովհետեւ Հայք թաւղթ մը կամ արածութիւն մը ձեռքերնին չունին, օրոնք Հայ Վոյվոժին ըստ բաւական հիմ առնանալը ցուցնեն, ուր ընդ հակառակին փոխ-հիւպատոսը եւ հիւպատոսը բաւական արածութիւնները մեր առջեւ դրին, օրոնք իր ցուցնեն» թէ 1 Էմպլերիկ մէջ քաղաքային իրաւանց Վոյվոժ մը պէտք է բլլաւ, որ կարող իւր իրաւարածութիւնն քաղաքին մէջ որեւէ կրօնի պատկանողը վրայ զործարկել, անոր համար 1 Էմպլերիկ Հայք այսուհետեւ սեպհական Վոյվոժ մը պիտի չունենան: այլ յարգող որոշումը համեմատ մյն Վոյվոժին, փոխ-հիւպատոսին, հիւպատոսաց եւ Աւագանոյն առջեւ երեւալու եւ պատասխան տալու պարտական են, որոնք քաղաքին գլխաւոր թաղին մէջ քաղաքական գոտեւոր նախագահ են, ի բաց առեալ՝ անշարժական իրաց, բռնաբարութիւնն, սպանութեան կամ վիրաւորման եւ զոգուութեան խնդիրներն: այս չորս գիպաց մէջ Հայք եւ անոնցմ իւրաքանչիւրն վերոյիշեալ անկանց առջեւ Մականպարիկեան իրաւանց որոշմանց եւ սովորութեանց համեմատ համար պիտի տան: Ուրիշ ամեն գիպաց մէջ քաղաքին Վոյվոժին առջեւ պիտի կուրախ: սակայն Վոյվոժը զատն Հայ առեւին առջեւ պիտի հանէ նոյն: որ վկայ Հայ Աւագանույ իրը պիտի խնցընէ եւ զանոնք փոխանակ իւր Աւագանոյն քովը պիտի առնու: Եւ ինչպէս որ այս Հայ Աւագանին խնդիրն ըստ Հայ իրաւանց կ'որոշէ, նոյնպէս Վոյվոժը վճիռը պիտի տայ: Բողքն այն գիպաց մէջ, որոնք գլխաւոր թաղին տոներն մէջ պիտի կատարուին, պիտի ազդուի այն բարձրագոյն գերմանական իրաւանց, առ սրս քաղաքը բողքեւ սովոր է: իսկ այն գիպաց մէջ, որոնք ըստ Հայ իրաւանց պիտի որոշուին, միայն թագաւորին կրնայ բողքուիլ: Հանդերձ այսու՝ Վոյվոժն, փոխ-հիւպատոսն եւ քաղաքին հիւպատոսն իրաւունք չունին զՀայս իրաւանց եւ արգարութիւն հակառակ նշելու եւ ոչ ալ անսովոր պատժներ պահանջել իրենցմ, եւ զանոնք իրենէ քաղաքացի պիտի նկատեն՝ այնպէս ինչպէս կամ թողեկականները: Իսկ Հայք պարտական են այն ամեն բանի մէջ, որ քաղաքին լաւ վարչութեան կամ պաշտպանութեան կը հայնի, ինչպէս նաեւ ինչ որ ուրիշ բնաւայց եւ ի մասնաւորի հռոմէական կամ կաթողիկոսայց կը հայնի, փոխ-հիւպատոսին եւ հիւպատոսաց հնազանդել: »

(Հաւանական)

ՈՂԵԳՐՈՒԹԻՒՆ

Ուղեգրութեան մը, զոր Ռ. Հաւարանն հրամանացին 1888ին այն վերնագրով՝ հրատարակած է, մեզի հետաքրքրական մասերն հետաւոտելով կը ծանօթացնենք ընթերցողաց:

Բոգումածագիրն կաւկասի մէջ ուղեւորած տեղերուն համառօտ տեղագրութիւնն ընկէն ետեւ՝ այսպէս կը շարունակէ: «Աշխարհին մէջ չկայ տեղ մ'այնչափ խիտ առ խիտ խռնեալ ժողովուրդ, որ բարդիւք, սովորութեամբ եւ լեզուա իրարմէ հիմնական տարբերութիւն ունենան, ինչպէս ի կաւկաս: Արացքը մարդկային ազգին գեղեցիկ մէկ ցեղն են՝ պատուաւոր, խղճմտամբաւոր եւ հիւրասէր: Իսկ Գրիկներն շատ այս վերջին գեղեցիկ յատկութիւններէն շատ քիչին ունին: Ըստ իս Սփանէթը կատարեալ բնութեան-զաւակ եւ պարզամիտ են, ունին մանկական զուարթութիւն, սակայն ոչ սակաւ սեգ են իրենց կատարեալ անկախութեան վրայ: Աւելի ծանօթ է Հայկական տիպն: Հայն իրեն խորագեւ Վանաճաւան՝ անուն հասած է, եւ Արեւելքի բոլոր վանաճաւանութիւնն իւր ձևովն է: Ամենն աւելի կը վաճառեն տեղացիք Թաւթարներն, մանաւանդ Տփլիսի գործաւուար: Թաւթարներու քով՝ խօսքը չպահէ ամենօրեայ բան է, իսկ գողութիւնն՝ արդար վատասակ: »

Այնուհետեւ կաւկասեան լեռնաց գաղափար մը տալու համար՝ թուական անունները մեկէն մինչեւ տասն, 14 լեռնաւ գրած է, որոնց մէջ Հայ թուական անունները կը շարէ «...bing, wetz, ude, orhite, inooe, tasse »:

Կաւկաս Զանապարհորդը յիւր յարմարագոյն ասան կը համարի Հաւարանի՝ Հոկտեմբերի աւմիսն, որ ոչ այնչափ տաք է եւ ոչ ցուրտ: Կաւկաս Զանապարհորդը իր գիտնալու լեզուի մասին կ'ըսէ, թէ «կրնայ մէկը գլխաւոր քաղաքաց մէջ, այն է՝ Տփլիս, Պաթում եւ Պարսի, գերմաներն, գաղղիկներն եւ անգլիկներն լեզուա գործըր լինցնել, սակայն ռուսներն նաեւ փոքր ինչ ծանօթութիւնը մեծապէս օգտակար է: Իսկ գաւառները չբոլոր համար՝ Տարկ է Տփլիսէն յարգման մ'առնուլ, (որոնցմ շատերը 4—5

Գերմաներն վերնագիրն է՝ Meine Reise im Kaukasus und in Armenien, von R. Haurand, 23 März 1888. V.—VI. Jahresbericht (1886—1888) des württembergischen Vereins für Handelsgeographie, Stuttgart, 1888, S.51—79.